

УДК 81'42

ОДИНИЦІ ДИСКУРСУ У РІЗНИХ ПРОГРАМАХ МОВОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Андрейчук Н. І.

Національний університет "Львівська політехніка"

У статті обґрунтовано правомірність та узагальнено основні підходи до виділення одиниць дискурсу у чотирьох програмах досліджень сучасної антропно зорієнтованої лінгвістики: екзистенційній, пізнавальній, ідентифікаційній та комунікативній.

Ключові слова: дискурс, одиниця дискурсу ієрархія одиниць дискурсу програма дослідження.

В статье обусловлена правомерность и обобщены основные подходы к выделению единиц дискурса в четырех основных программах исследований современной антропно ориентированной лингвистики: экзистенциальной, познавательной, идентификационной и коммуникативной.

Ключевые слова: дискурс, единица дискурса, иерархия единиц дискурса, программа исследования.

The article presents a summary review of principal approaches to singling out units of discourse in four programmes of the modern anthropologically oriented linguistic research: existential, cognitive, identifying and communicative. The appropriateness of their differentiation in the framework each programme is substantiated.

Key words: discourse, units of discourse, hierarchy of units of discourse, programmes of research.

***В лінгвістиці об'єкт аніяк не зумовлює точку зору;
навпаки, можна сказати, що тут точка зору
створює сам об'єкт (Ф. де Соссюр)***

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими завданнями. Поступ філологічної думки виявляється у процесах, які Джон Локк (1632–1704) називав "роз'єднанням ідей", тобто здатністю судження виявляти навіть незначну різницю між ідеями, щоб не бути введеним у помилку подібністю речей [10, 205]. Досягнення наукового пізнання виформовуються у концепціях і теоріях, які розкривають системно-структурні характеристики основних одиниць дослідження. Їх виділення та розмежування зумовлене парадигмальними параметрами науки про мову. Всі концепції будови мови як феномену є гіпотетичними конструкціями, що відображають точку зору, сформовану у певній науковій парадигмі. У цій статті спробуємо систематизувати існуючі тлумачення одиниць дискурсу (ОД), оскільки багатогранність цього об'єкта лінгвістичних досліджень привертає увагу до співіснування у ньому одиниць і структур різної природи, яким приписуються різні функції. Поняття ОД залишається дискусійним, а їх виокремлення ("роз'єднання ідей") визначається теоретичними засадами, розробленими в рамках різних дослідницьких програм.

Виклад основного матеріалу дослідження В антропоцентричній парадигмі сучасного мовознавства виділяються чотири основних програми досліджень, у кожній з яких виформовуються певні підходи до аналізу мовного матеріалу [1, с. 7–17]. Гіпотетично можна стверджувати, що у рамках кожної із програм тлумачаться ОД та встановлюється їхня єрархія.

Перша, **екзистенційна програма** передбачає вивчення сукупності психічних механізмів породження та розуміння мовлення вберігання мови усвідомості які забезпечують процес мовленнєвої діяльності людини. Програми дослідження мовної свідомості "форми опредметнення людської психіки з її раціональними та емоційними реакціями на світ" [9, с. 80] є по суті вивченням форм репрезентації універсального членування світу в людській практиці. Свідомість є центральним об'єктом психологічних та психолінгвістичних студій. Н. Уфимцева та Є. Тарасов стверджують, що онтологічні психологічні проблеми дослідження процесів мовлення вирішуються в рамках окремої (відділення Н. Андрейчук) наукової парадигми – "мовної свідомості". Такими проблемами є, перш за все, взаєморозуміння при породженні і сприйнятті мовлення, а також створення в онтогенезі основи такого взаєморозуміння [25]. Сучасна когнітивна психологія збагатила це поняття уявленням про репрезентативні структури, особливості організації мнемічних процесів, переробки і збереження інформації [20]. Зі свідомістю поєднуються вищі форми психічного функціонування, насамперед, така динамічна форма, як сприймання "діяння" мови. Мовна свідомість "обіймає знання, почуття, оцінки й настанови щодо мови та мовної діяльності" [19, с. 13]. Таке широке тлумачення цього поняття пояснює різні підходи до виокремлення одиниць аналізу В останні роки психолінгвістичні дослідження вербальних асоціацій, що реалізувались Є. Тарасовим [24] Г. Черкасовою [27], О. Бессоновою [4] та ін., привели до розуміння мовної свідомості як мовного тезаурусу носія мови. Було виділено одиниці вияву мовної свідомості у лінгвальних реаліях, до яких належать структура асоціативно-вербального тезаурусу; окремі слова; морфемні елементи слів і утворювані на їхній основі граматичні і логічні категорії; граматичні і текстотвірні форми; функціонування інтенційно-мотиваційного механізму [26]. Оскільки мовна свідомість здатністю перетворювати себе і світ в іменованій об'єкт, тобто здатністю до породження та інтерпретації мовних знаків і кодів, то це лише "мускули думки" (метафора М. Мамардашвілі) [12]. Ця здатність уможливорює роботу тих пізнавальних механізмів, які опосередковують творення, сполучення й використання мовних знаків, і регулюють мовленнєву діяльність. Одиницями аналізу цієї форми можна вважати запропоновані О. Селівановою ментально-психонетичні комплекси, тлумачення яких базується на: 1) юнгівському принципі інтеграції у пізнавальних процесах п'яти психічних функцій свідомості (відчуттів, чуттів, мислення, інтуїції, трансценденції) з колективним позасвідомим; 2) принципі використання знань на основі активації певної ділянки нейронів кори головного мозку принципі взаємної детермінованості різних функційних вимірів свідомості та їхньої інтегрованості з ресурсами природної мови, які забезпечують переведення інформації різних типів мовний формат [16, с. 16]. Ядром цих комплексів є пропозиційні структури – "мисленнєві аналоги ситуацій" [16, с. 17], "семантичні конфігурації, які моделюють денотативні ситуації в їхніх основних елементах і відношеннях" [23]. Схеми пропозиційної номінації закладені в природі речення як основної одиниці синтаксичної номінації. При розгортанні дискурсу відбувається зчеплення пропозиційних структур речення в пропозиційну макроструктуру дискурсу. За Т. ван Дейком проміжною семантичною одиницею дискурсу є епізод, який є психологічно релевантною одиницею когнітивної моделі оброблення дискурсу у процесах читання, репрезентації та запам'ятовування [30, с. 178]. Таким чином, ОДу екзистенційній програмі досліджень представлені такою єрархією одиниць аналізу **пропозиційна структура речення** → **пропозиційна структура епізоду** → **пропозиційна макроструктура дискурсу**.

Друга, **пізнавальна програма** досліджень відображає співвідношення когнітивної, соціологічної та культурологічної спрямованості лінгвістичних студій. Вона зосереджується на вивченні мовної картини світу, яка найчастіше визначається як сукупність знань про світ, що зафіксована в номінативних і комунікативних одиницях і потребує інтерпретації. У межах цієї програми здійснюється "ментальний" аналіз дискурсу (термін М.Олешкова) [14], дослідження його внутрішнього контексту, що становить сферу зацікавлень когнітивної лінгвістики. Когнітивний простір людини, який актуалізується у текстах різної дискурсивної приналежності є ментальною сферою, яка включає весь масив знань про оточуючий світ. При цьому одиниці структурування дискурсу співвідносяться певними когнітивними структурами чи блоками знання, які забезпечують його розуміння. Основною одиницею ментальності за уявленнями представників когнітивної лінгвістики є концепт як "основна ланка культури в ментальному світі людини" [21, с. 43]. Концепт розглядається не лише як одиниця рівня ментальних репрезентацій, але як явище, що інтегрує взаємодію свідомості, мови, тесту і культури, оскільки концепти реально виявляють себе лише на дискурсивному рівні [14, с. 69].

У дослідженнях, які відносимо до другої програми, постулюється, що спільний пропозиційний фонд комунікантів забезпечує ідентичність концептів як ОД у ментальних сферах комунікантів. Зокрема, реконструювання оцінної складової концепту, яка є спільною для всіх членів певної мовнокультурної спільноти, дозволяє виявити "колективне підсвідоме, яке формується з участю соціодискурсивного фактору, що задається життєвим світом людини разом з комунікативною культурою суспільства" [15, с. 70]. В. Красних, наголошуючи на лінгвокогнітивній природі дискурсу, пропонує вважати ОД ментефакти, які розглядає як одиниці вмісту свідомості. При цьому зазначається, що ментефакти є одиницями лінгвокультури і включають прецедентні феномени та стереотипи-уявлення [8].

До інструментарію сучасної когнітивної лінгвістики входить ще низка понять, які тлумачимо як ОД в рамках програми вивчення дискурсу як когнітивного явища: фрейм, сценарій, скрипт, ситуативна модель, ментальна модель тощо (Баранов, Т ван Дейк, С. Жаботинська, В. Касевич, А. Кібрик, О. Кубрякова, О. Селіванова, Ч. Філмор, Р. Шенк, Ph. Johnson-Laird, R. W. Langacker, M. Minsky та ін.). Ці одиниці є дослідницькими конструктами, які забезпечують опис процесу інтерпретації дискурсу як концептуально оформленого знання через вивчення і аналіз функціонування їхніх мовних номінацій в тексті/дискурсі. Єрархія цих одиниць виявляє кореляції між кодом тексту і структурами знань автора/адресата. В межах концептуальних структур (фреймів, сценаріїв) здійснюються когнітивні операції з певними слотами/вузлами, в основі яких – мотивація текстових моделей. Текстові моделі можна вважати вершиною єрархії ОД у дискурсно орієнтованих когнітивних дослідженнях. Структурна репрезентація таких моделей повинна відповідати вимозі швидкого видобування інформації про соціальну ситуацію та дозволяти їх коригування та трансформацію, отже, бути стратегічно ефективною для розуміння цієї ситуації. Концептуальною основою текстової моделі є концепт-ідея, яка інтегрує концептуальну систему тексту. Когнітивною структурою текстової моделі є сукупність фреймів інтегрованих основним фреймом, який структурує концепт-ідею [7, с. 50]. Фрейми як одиниці дискурсу організуються "навколо" певного концепту і містять основну типізовану і потенційно можливу інформацію, яка асоціюється з концепт-ідеєю.

Таким чином, ОД у пізнавальній програмі досліджень є одиницями когнітивної свідомості, яка "забезпечує оперування мовленням" [22]: **концепт-ідея** → **фрейм** → **текстова модель**.

Третя, **ідентифікаційна програма** пов'язана з розглядом мовної особистості. Цей параметер є визначальним для характеристики людини мовної, оскільки, акумулює здобутки лінгвістичних досліджень у сферах омовнення образів світу, омовнення єрархії знань та омовнення дискурсів. В основі цих досліджень лежить твердження, що основою існування дискурсу є інтеракційні відношення комунікантів за посередництвом тексту

Фокус дослідницького інтересу переноситься з мови на учасників мовленнєвої взаємодії та реконструювання "світів" комунікантів. Останні вивчаються як сукупність характеристик людини, які обумовлюють створення сприйняття дискурсів можуть бути виявлені шляхом аналізу дискурсу (урьох вимірах:) а) рівень структурно-мовної складності; б) глибина та точність відображення дійсності; в) цільова спрямованість. Для кожного рівня визначальними є певні одиниці дискурсу, які забезпечують опис інтеракційних відношень комунікантів. Мовне втілення цих відношень розкриває не лише смисл тексту як "третього світу" (М. Бахтін) стосовно вмісту продукованого мовцем і інтерпретованого слухачем, але й дає можливість реконструювати мовну особистість адресанта. Оскільки акт використання тієї чи іншої форми є актом утвердження певного способу бачення досвіду [5], то на структурно-мовному рівні аналізу дискурсу дослідник реконструює модель адресанта з урахуванням специфіки каналу жанру та соціального статусу комунікантів. При цьому основними одиницями аналізу стають маркери адресанта, які виявляються на різних рівнях аналізу. Наприклад, для встановлення психологічного типу мовця такими рівнями є: конверсаційний (встановлюється міра зворотності – *back-channel behaviour*), топікальний (чіткість вибору та кількість топіків, фокусування на власній особі, кількість семантичних помилок тощо), стильовий (формальний чи неформальний, ухильна лексика тощо), синтаксичний (частотність вживання частин мови, заперечних конструкцій, складні конструкції, кількість слів у реченні тощо), лексичний (багатство лексики, лексика на позначення емоцій), мовленнєвий (гучність, тембр, паузи тощо) [31].

На рівні глибини та точності відображення дійсності мовцем ідентифікаційна програма дослідження дискурсу передбачає звернення до таких понять як "суб'єктна" картина світу, яка властива окремим творцям дискурсу і яка тлумачиться як "поміщена в мову інтерпретація дійсності, яку можна представити у вигляді комплексу суджень про світ" [2, с. 88]. Одницею дискурсу на цьому рівні аналізу вважаємо **точку зору**, яка функціонує як "комплекс директив, що формують вміст і структуру слів і цілих висловлень, які дають можливість ідентифікувати мовленнєві жанри і мовні стилі" [2, с. 89]. Ф. Бацевич вважає, що в аспекті комунікації точка зору визначає стратегії й тактики спілкування, моделі адресанта й адресата, розуміння ситуації загалом, добір, профілювання дискурсів (текстів), мовленнєвих жанрів, мовленнєвих актів, кроків розгортання діалогу, шляхи й засоби аргументації, впливає на реєстр, тональність і атмосферу спілкування. В аспекті породження мовлення визначає добір локутивних аспектів мовленнєвих актів та організацію мовних елементів, які їх формують [3, с. 157]. Отже, на рівні цільової спрямованості дискурсу точка зору стає підґрунтям аналізу таких одиниць, як стратегія й тактика побудови текстової події, фокус, перспектива розгортання, загальна модальність, емпатія тощо.

Четверта, **комунікативна програма** пов'язана з розглядом комунікативного простору людської спільноти. Дослідження різних параметрів цього простору становить об'єкт дослідження антропоцентрично орієнтованих студій мовленнєвої комунікації. Як справедливо зазначає О. Селіванова, дослідження комунікативної взаємодії індивідів, зорієнтоване на їхнє діалогічне порозуміння у співвідношенні з параметрами мови, середовища і культури, останніми роками висунулося на провідні позиції в лінгвістиці [17, с. 7]. Комунікативна програма досліджень у рамках антропоцентричної парадигми співвідноситься з "парадигмою спілкування", як однією із чотирьох парадигм розуміння мови в історії філософської думки, виділених С. Ячиним (парадигма імені, парадигма слова, парадигма думки, парадигма спілкування) [29, с. 17], і зосереджує увагу дослідників на вивченні мови як засобу спілкування.

Вершиною ієрархії ОД у комунікативній програмі досліджень є комунікативна подія у тлумаченні Т. ван Дейка [6]. Як мисленнєво-комунікативна взаємодія вона включає низку одиниць аналізу висловлення, мовленнєвий акт інтеракційний акт комунікативний акт

У дескриптивній і структурній лінгвістиці висловлення тлумачиться як конкретна реалізація речення в ситуації мовлення, а у лінгвопрагматиці й комунікативній лінгвістиці як корелят мовленнєвого акту [18, с. 62]. Мовленнєвий акт як інтенціональна, цілеспрямована, конвенціональна дія мовця входить до складу комунікативного акту, який включає також дію слухача і комунікативну ситуацію [3, с. 131]. І. Шевченко, аналізуючи прагматичні дослідження дискурсу, зазначає, що спроби змодельовати його структуру нерідко змішують в одній типології одиниці мовлення й одиниці дискурсу і наголошує, що одиниці мовлення лише умовно корелюють з ОД: висловлення – репліка – діалогічна єдність – мікродіалог – текст певною мірою знаходять свої відповідності у таких одиницях як МА – хід – крок (обмін) – транзакція – мовленнєва подія – дискурс [28].

Низка дослідників, що працюють у рамках комунікативної програми, вважає МА мінімальною одиницею дискурсу (детальніше див. 11, с. 174–182; 13, с. 93–99). Однак, за Т. ван Дейком, ні текст, ні висловлення не є одиницями дискурсу, в їх ролі виступають комунікативні події та комунікативні акти. А. Мартинюк вважає, що за діяльнісного підходу до тлумачення дискурсу визначення формально-структурних границь ОД не є принциповим: ОД може дорівнювати будь-якому предикативному фрагментові дискурсу (як одиницями є висловлення й текст) [13, с. 99].

Висновки. Підсумовуючи, наголосимо, що виокремлення ОД у всіх чотирьох основних програмах сучасної парадигми лінгвістичних досліджень знаходиться ще на початковій стадії. Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що всі підходи до їх виділення є взаємопов'язаними, оскільки теорія дискурсу є міждисциплінарною і опирається на методологічний апарат різних підрозділів науки про мову та різних суміжних наук, як-от: психології, культурології, соціології та ін. Системне уявлення про дискурс, його одиниці та рівні зумовлене програмою дослідження. Взаємопов'язані мовні, мислительні та комунікативні аспекти дискурсу утворюють нероздільну єдність, однак з евристичної точки зору потребують розділення та випрацювання теоретичних основ і методів їх аналізу, осмислення базових понять та одиниць. Представлена у цій статті ієрархія ОД – лише евристично обумовлене розмежування таких одиниць, зумовлене дослідницьким фокусом.

Література

1. Андрейчук Н. І. Семіотика лінгвокультурного простору Англії кінця XV – початку XVII століття: монографія / Н. І. Андрейчук. – Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2011. – 280 с.
2. Бартминський Е. Языковой образ мира : очерки по этнолингвистике / Е. Бартминский / [пер. с пол.]. – М. : Индрик, 2005. – 528 с.
3. Бацевич Ф. С. Нариси з лінгвістичної прагматики : монографія / Флорій Бацевич. – Львів : ПАІС, 2010. – 336 с.
4. Бессонова О. Л. Оцінний тезаурус англійської мови: когнітивно-гендерні аспекти / О. Л. Бессонова. – Донецьк : ДонНУ, 2002. – 362 с.
5. Гаспаров Б. М. Язык, память, образ : Лингвистика языкового существования / Б. М. Гаспаров. – М. : Новое лит. обозрение, 1996. – 352 с.
6. Дейк Г. А. ван. Язык. Познание. Коммуникация : пер. с англ. / Т. А. ван Дейк ; [сост. В. В. Петров ; под ред. В. И. Герасимова ; вступ. ст. Ю. Н. Караулова, В. В. Петрова]. – М. : Прогресс, 1989. – 312 с.
7. Кравченко Н. К. Интерактивное, жанровое и концептуальное моделирование международно-правового дискурса / Н. К. Кравченко. – К. : Реферат, 2006. – 320 с.
8. Красных В. В. Единици языка vs. единици дискурса и лингвокультуры (к вопросу о статусе прецедентных феноменов и стереотипов) [Электронный ресурс] / В. В. Красных – Режим доступа: [http:// istina.msu.ru/media/publications/articles](http://istina.msu.ru/media/publications/articles)
9. Кримський С. Б. Під сигнатурою Софії / С. Б. Кримський. – К. : Видавн. дім "Києво-Могилянська академія", 2008. – 367 с.
10. Локк Д. Сочинения : в 3-х т. / ред. : И. С. Нарский, А. Л. Субботин ; ред. 1 т., авт. вступ. статьи и примеч. И. С. Нарский; пер. с англ. А. Н. Савина. – М. : Мысль, 1985. – Т. 1. – 621 с.
11. Макаров М. Л. Основы теории дискурса / М. Л. Макаров. – М. : Гнозис, 2003. – 277 с.
12. Мамардашвили М. К. Сознание и цивилизация / М. К. Мамардашвили // Как я понимаю философию / М. К. Мамардашвили. – М., 1992. – С. 107–121.

13. Мартинюк А. П. Словник основних термінів когнітивно-дискурсивної лінгвістики / А. П. Мартинюк. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – 196 с.
14. Олешков М. Ю. Лингвоконцептуальный анализ дискурса (теоретический аспект) / М. Ю. Олешков // Дискурс, концепт, жанр : коллективная монография / отв. ред. М. Ю. Олешков. – Нижний Тагил : РТГСПА, 2009. – С. 68–85.
15. Приходько А. Н. Системная организация концептосферы / А. Н. Приходько // Изменяющийся славянский мир: новое в лингвистике : сб. статей / отв. ред. М. И. Пименова. – Севастополь: Рибэст, 2009. – Серия "Славянский мир". – Вып. 3. – С. 68–74.
16. Селіванова О. О. Світ свідомості в мові. Мир сознания в языке : [монографічне видання] / Олена Селіванова. – Черкаси : Ю. Чабаненко, 2012. – 488 с.
17. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями проблеми : підручник / Олена Олександрівна Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.
18. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
19. Селігей П. О. Мовна свідомість: структура, типологія, виховання / Пилип Селігей. – К. : Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2012. – 118 с.
20. Современная психология : справочное руководство / под ред. В. Н. Дружинина. – М. : ИНФРА-М, 1999. – 687 с.
21. Степанов Ю. С. Константы : Словарь русской культуры : Изд. 3-е, испр. и доп. – М. : Академический Проект, 2004. – 992 с.
22. Стернин И.А. Коммуникативное и когнитивное сознание [Электронный ресурс] / И.А. Стернин – Режим доступа: <http://www.philology.ru/linguistics1/sternin-02a.htm>
23. Сусов И.П. Введение в теоретическое языкознание [Электронный ресурс] / И.П.Сусов. – Режим доступа : <http://www.lib.eliseeva.com.ua>
24. Тарасов Е. Ф. Тенденции развития психолінгвістики / Евгений Федорович Тарасов ; отв ред. Ю. А. Сорокин. – М. : Наука, 1987. – 168 с.
25. Уфимцева Н. В., Тарасов Е.Ф. Проблемы изучения языкового сознания / Н. В. Уфимцева, Е.Ф. Тарасов // Вопросы психолінгвістики. – 2009. – № 10. – С.18–25.
26. Ушакова Т. Н. Понятие языкового сознания и структура рече-мысле-языковой системы / Т. Н. Ушакова // Языковое сознание : теоретические и прикладные аспекты : сб. ст. / под. ред. Н. В. Уфимцевой. – М. ; Барнаул, 2004. – С. 6–17.
27. Черкасова Г. А. Русский ассоциативный тезаурус : компьютерная версия / Г. А. Черкасова // Языковое сознание: теоретические и прикладные аспекты : сб. ст. / под ред. Н. В. Уфимцевой. – М., 2004. – С. 240–256.
28. Шевченко І. С. Мовленнєвий акт у когнітивно-дискурсивній парадигмі / І. С. Шевченко // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія Філологія. – 2007. – Т. 10. – № 1. – С. 28–36.
29. Ячин С. Е. Слово и феномен / С. Е. Ячин. – М. : Смысл, 2006. – С. 17–21.
30. Dijk T. A. van. Episodes as Units of Discourse Analysis / Teun A. van Dijk // Analyzing Discourse: Text and Talk [ed. D.Tannen]. – Georgetown: Georgetown University Press, 1981. – P. 177–195.
31. Mairesse F. Using Linguistic Cues for the Automatic Recognition of Personality in Conversation and Text / Francois Mairesse, Marilyn A. Walker, Matthias R. Mehl, Roger K. Moore // Journal of Artificial Intelligence Research. – 2007. – 30. – P. 457–500.